

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

(ՀԱՐԻԻՐԱՄԵՆԿԻ ԱՌԻԹՈՎ)

I

1801 թուականի փետրուարի 16-ին, Թիֆլիսում գտնուող ռուս զօրքի հրամանատար գեներալ Լազարևիլը հրաւիրել էր վրացիներին Սիօնի մայր եկեղեցին: Պատարագը վերջանալուց յետոյ Լազարևիլը յայտնեց հաւաքուածներին թէ ինչու է կանչել նրանց: Կարդացուեց ռուսերէն լեզուով մի թուղթ, ապա և վրացերէն թարգմանութիւնը: Դա Պաւել I կայսրի հրովարտակն էր, ստորագրուած դեռ 1800 թ. դեկտեմբերի 18-ին: Հրովարտակը յայտարարում էր թէ Վրաստանը ընդ միշտ և անդառնալի կերպով միացուած է Ռուսաստանի կալուածքներին:

Վրաց կաթողիկոս Անտօնը, որ Հերակլ թագաւորի որդին էր, ծնկաչոք գոհացողական մաղթանք կատարեց: Ամբողջ օրը եկեղեցիների զանգակները ղողանջում էին, փողոցներում խռոնուած ժողովուրդը ուրախութիւն էր յայտնում, որ իր ցանկութիւնները հասան լաւ վախճանին:

Բայց հանդէսի մեծ և փառաւոր մասը մնաց միւս օրուան:

Վեց օր այդ անցքից առնջ, փետրուարի 10-ին, Թիֆլիս էր մտել Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանը: Յայտնի է թէ որքան բարձր գիրք և հեղինակութիւն էր ստացել այս հազուագիւտ նշանաւոր հայ հոգեւորականը Ռուսաստանում, ուր երկար տարիներ վարում էր ռուսահայերի առաջնորդի պաշտօնը, միացնելով զրա հետ քաղաքական և գրական մի գործունէութիւն, որ XVIII դարի մեր պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ է գրաւում: Այդ գործունէութիւնը վերջացաւ նրանով, որ Յովսէփը ռուսաց կայսրի կողմից նշանակուեց ամենախնայոց կաթողիկոս և այժմ Ռուսաստանից գնում էր Էջմիածին: Թիֆլիսում Արղութեանն ընդունուեց մեծ պատիւներով: Կուկիա գիւղի մօտ նրան զիմաւորեց վրաց արքայորդի Յովհան, որի հետ էին նշանաւոր

իշխանները, Կուկիայից մինչև քաղաք հասնելը՝ բերդից թնդանօթներ էին արձակուում ի պատիւ կաթողիկոսի *):

Յովսէփի կաթողիկոսի եռանդուն ջանքերի զխաւար նպատակն էր՝ ռուսների աջակցութեամբ ազատել Անդրկովկասը մահմեդական բռնակալութիւնից: Նրա ծրագիրները աջողութիւն չունեցան: Գտնուելով թիֆլիսում մի այնպիսի օր, երբ Վրաստանը յայտարարուում էր ռուսական անկախութիւն և հիւսիսային արծիւը վերջնականապէս հաստատուում էր Կովկասեան սարերի հարային ստորոտում, կաթողիկոսը մի չքեղ տօն սարքեց՝ այդ պատմական խոշոր դէպքը ողջունելու համար:

Փետրուարի 17-ի օրը կիրակի էր: Առաւօտեան ժողովուրդը հաւաքուեց բերդի եկեղեցում. պատարագից յետոյ կաղմուեց եկեղեցական թափօր, որ անցաւ ամբողջ քաղաքի միջով և ուղևորուեց դէպի քաղաքից դուրս գտնուող հայոց Վանքի եկեղեցին:

Միմեանց ետևից, երկու շաբթով, գնում էին 74 քահանաներ: Դրանց հետևում էին 8 վարդապետներ, իսկ սրանց ետևից երեք սարկաւազներ, որոնցից մէկը տանում էր մեծ արծաթեայ խաչը, իսկ մնացածները—վառած մոմեր: Սարգաւակների ետևից գնում էին թիֆլիսի նշանաւոր հայերից երկուսը, որոնք տանում էին Պաւել կայսրի պատկերը. պատկերից յետոյ զգեստաւորուած գնում էր վրաց միտրօպօլիտը, բայց առանց թագի, զլիսի վրայ բռնած մի արծաթէ մատուցարան, որի վրայ դրուած էր կարմիր քօղով ծածկուած կայսերական հրովարտակը: Մի սարկաւազ տանում էր միտրօպօլիտի թագը, միւսը—գաւազանը: Հրովարտակի ետևից երկու վարդապետներ տանում էին Աստուածածնի պատկերը, որին հետևում էր թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսը՝ խաչը բռնած:

Թափօրին հետևում էր ժողովրդի ահագին բազմութիւնը: Երբ նա դուրս եկաւ բերդի դռներից, հանդէսին միացան արքայօրդի Դաւիթը իր եղբայրների և բազմաթիւ իշխանների հետ, ռուս գեներալներ Լազարեւի և Գուլիակօվ, նոյնպէս և թիֆլիսում եղած ռուս զօրքի օֆիցէրները: Յովսէփ կաթողիկոսը զգեստաւորուած, չորս եպիսկոպոսների և չորս վարդապետների հետ դիմաւորեց թափօրը Վանքի եկեղեցու բակում: Նա առեց իր խաչն ու գաւազանը չրջապատողներին, մօտեցաւ Պաւել կայսրի պատկերին, խնկարկեց նրան, ծուներ դրեց նրա առջև, ապա համբուրելով պատկերը, բարձրացրեց և արտասանեց.

*) Акты Кавказ. Археогр. Комм., т. I, № 659.

—Կեցցէ մեծ օգոստոսփառ թագաւորը իր ամբողջ ընտանիքի հետ:

—Ամէն, ամէն, պատասխանեց ժողովուրդը:

Տալով պատկերը բերողներին, կաթողիկոսը վերցրեց հրովարտակը, և դնելով իր գլխի վրայ, ասաց.

—Երկնային Արարիչը թող բարձրացնէ և ամրացնէ մեծ Պաւլի թագաւորութիւնը, ինչպէս արեգակ և լուսին, յաւիտեանս յաւիտենից...

—Ամէն, ամէն, լսեւմ էին ձայներ ժողովրդի միջից:

Թափօրը մտաւ եկեղեցի: Սեղանի առաջ, դիպակով ծածկուած մի սեղանի վրայ, դրուեցին հրովարտակը և կայսրի պատկերը: Պատարագիչը ինքը, կաթողիկոսն էր: Եկեղեցին չէր կարողանում տեղաւորել իր մէջ ահագին բազմութիւնը: Այստեղ ներկայ էին վրաց արքայորդիները, արքայազատերը, Հերակլի ամուսին Դարեջան թագուհին, կաթողիկոս Անտօնը, իշխանները և վրաց ամբողջ բարձր հոգևորականութիւնը: Պատարագիչ յետոյ Յովսէփ կաթողիկոսը դիմեց բազմութեանը հետևեալ խօսքերով.

«Ո՛րպիսի ուրախութիւն է գծագրուած ձեր դէմքերի վրայ, բարեպաշտ քրիստոնեայ ժողովուրդ: Տեսնելով նրան, ես հարկադրուեմ եմ մի պատկառանքով, որ այժմ լցնում է իմ ամբողջ սիրտը, բացականչել. «՛վ մեր փրկութեան օր, իմ բարօրութեան օր, մի օր, որ տանում է մեզ դէպի իսկական երջանկութիւն և հանգստութիւն, իմ օր, երբ ամրանում է մեր բարեբախտ վիճակը, օր, որին չը հասան մեր նախնիքները, եւ ի՜նչ կը մատուցանենք մենք Ամենաբարձրեալ Արարչին: Շնորհակալութիւն թէ աղաչանքներ, թէ մեր հոգիների խոնարհացում այն ամենի համար, ինչ գալիս է նրանից... Չենք դադարի արտասուքներ թափելուց, անդադար կը փառաբանենք նրա ամենամաքուր անունը, քանի որ արժանացել ենք մարդասէր կայսր Պաւլի առատութիւններին. կայսրը, զիջանելով մեր խոնարհ աղերսանքին՝ մեզ իր հպատակների թւում ընդունելու մասին, ոչ միայն չէ հեռացնում մեզ, այլ խոստանում է բարօրութիւն և անդորրութիւն, չը սպասելով մեզանից մի ուրիշ բանի, բացի հաւատարմութիւնից դէպի իր աստուածապահ զահր:

«Ես—այսպէս վերջացրեց նա իր խօսքը—ձեր ամենախոնարհ հովիւը, անդադար աղաչում եմ ամենաբարի Աստուծուն, որ երկարացնէ մեր թագաւորի և նրա ամբողջ ծիրանակիր ընտանիքի օրերը» *):

*) Дубровинъ. Георгій XII и Присоединение Грузіи къ Россіи, СПб., 1897, кр. 199—201. Այս գրքից մենք վերցնում ենք մեր տեղեկութիւնների մեծ մասը.

Ժողովուրդը բարեմաղթութիւններ արաւ։ Ապա կարգացուեց Պաւլի հրովարտակը նախ ռուսերէն, յետոյ հայերէն և վրացերէն լեզուներով։

Մի և նոյն ժամանակ մի ռուս օֆիցէր 24 կողակների հետ Թիֆլիսի փողոցներում կարդում էր միացման հրովարտակը։

Յովսէփի կաթողիկոսը պատարագից յետոյ հիւրասիրեց բոլոր բարձրաստիճան անձանց ճաշով։ Վանքի բակում զարկուած էին վրաններ, որոնց մէջ էլ բացուեց ճաշի սեղանը։ Ամբողջ օրը եկեղեցիների զանգահարութիւնն էր լսուած, իսկ երեկոյեան լուսավառութիւն կար, որով և վերջացաւ հանդէսը։

Մարտի 6-ին կառավարիչ Սենատը հրաման արձակեց որ նախկին վրաց թագաւորութիւնը անուանուի Վրացական նահանգ։ Այդ հրամանը դեռ չէր ստացուել Թիֆլիսում, երբ այդտեղ վախճանուեց Յովսէփի կաթողիկոսը (մարտի 9-ին)։ Իսկ երեք օր յետոյ, 12-ին, Պետերբուրգում վախճանուեց Պաւլը կայսրը։ Բայց Վրաստանի միացումը դեռ վերջնական չէր։ Ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, այդ գործը մի քանի ամիս էլ ձգձգուեց։

II

Ռուսաց կառավարութեան այդ ձեռնարկութիւնը, որ նըկարագրեցինք նախընթաց գլխում, մեր երկրի համար անհուն մեծ նշանակութիւն ունէր. Կովկասի համար նոր դարագլուխ սկսուեց։ Ասիայի այս անկիւնը, որ դարերից ի վեր ամենասոսկալի բռնութիւնների տակ էր հեծում և ներկայացնում էր արեան ու արտասուքների մի դժբախտ հայրենիք, մտնում էր հանգստութեան և խաղաղութեան շրջանը։ Դա բաւական չէ։ Ռուսաց զէնքը ոչ միայն մտցրեց մեր մէջ օրինականութիւն, պատուի, գոյքի և իրաւունքի պաշտպանութիւն, այլ և բաց արեց այն ճանապարհը, որով մեր երկիրը պիտի մօտենար քաղաքակիրթ աշխարհին, մասնակից լինէր այն բարիքներին, որոնց հասել էր առաջադէմ մարդկութիւնը Եւրոպայում։

Մենք ուրիշ անգամ կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներին Կովկասի նորագոյն պատմութեան այդ հարիւրամեակը, որի պաշտօնական սկիզբն է 1801 թուականի փետրուարի 16-ը։ Առ այժմ մենք գործ պիտի ունենանք միայն այն խոշոր պատմական անցքի հետ, որ Վրաստանի միացումն է։

Առաջին անգամից տարօրինակ է թուում փաստը։ Վրաց թագաւորութիւնը վերջ էր դնում իր գոյութեան ոչ այնպէս, ինչպէս առհասարակ մեռնում են ազգերի անկախութիւնները։

Ռուսները նուաճողի իրաւունքով չէին մտել Վրաստան, այլ զիջանելով Հերակլ II-ի և Գիօրգի XII-ի թախանձանքներին: Այդ երկու թագաւորները թողել էին բազմաթիւ սերունդ, հետեալաբար թագաւորող տան սպառման մասին էլ խօսք չէր կարող լինել: Բացի դրանից, Հերակլ II իր 54-ամեայ թագաւորութեան ընթացքում վաստակել էր ժողովրդական հերոսի անուն, շատ աջողակ էր պատերազմական գործողութիւնների մէջ, կարողացել էր ոչ միայն պաշտպանել իր երկիրը, այլ և հարկատու դարձնել Երևանի խանութիւնը: Ինչպէս էր որ XVІІІ դարում շատ լաւ օրեր տեսած և անցեալի համեմատութեամբ աւելի ուժեղացած վրաց թագաւորութիւնը յանկարծ, հազար տարիներ գոյութիւն պահպանելուց յետոյ, քայքայուեց, ցրւեալ եկաւ՝ խաղաթղթերից շինած տան նման:

Այս հարցը մեր առջև բաց է անում պատմութեան անողորմ օրէնքներից մէկը: Վրաստանի անցեալի մի թուուցիկ տեսութիւնը հեշտ կը բացատրէ մեզ այդ գաղտնիքը:

Իբրեւ մի փոքրիկ պետութիւն Առաջաւոր Ասիայում, Վրաստանը քաղաքական ճակատագրի կողմից բաւական նման է Հայաստանին, ինչպէս վերջինս էլ նման է զանազան ուրիշ փոքրութիւններին: Առաջաւոր Ասիայի բոլոր մասը ազդութիւններին վիճակուած էր, պահպանելով տեղական սահմանափակ անկախութիւն, հպատակուել համաշխարհային այն անհղ բռնակալութիւններին, որոնք յաջորդում էին իրար աշխարհի այդ մասում: Ասիան աշխարհակալ բռնապետութիւնների հայրենիքն է: Հրով և սրով տիրապետելու ընդունակութիւն ունեցող ազգերը դառնում էին աշխարհի տէրերը: Դրանց ամբողջ հարստութիւնը՝ նուաճած փոքր ազգութիւնների այն բազմութիւնն էր, որ ամեն կերպ կեղեքւում էր յաղթողների փառքը մեծացնելու համար: Այդ տեսակ մեծ բռնակալութիւնների նախատիպ Ասորեստանը եթէ իր անդադար արշաւանքների ժամանակ չը կարողացաւ զօրքեր իջեցնել Կուր գետի հովիտը, դրա պատճառը Ուրարտեան աշխարհն էր, որին աջողւում էր համարձակ դիմադրութիւններով մի ամուր պատ քաշել այդ տիրւնարբու զինուորական պետութեան և հիւսիսային երկիրների մէջ: Ասորեստանի ժառանգ հանդիսացած Պարսկաստանը այդպիսի դիմադրութեան չը հանդիպեց և իր սահմանները հասցրեց Կովկասեան սարերին: Աքեմենեանների ժամանակ, ինչպէս վկայում է Հերոդոտ, Կողքիսը, Վրաստանի մի մասը, տալիս էր պարսից արքունիքին մի կամաւոր, բայց վերին աստիճանի ամօթալի հարկ:—Հինգ տարին մի անգամ նա Պարսկաստան էր ուղարկում հարիւր աղջիկ և հարիւր տղայ:

Քրիստոնէութիւնը IV դարում համարեա միաժամանակ մտաւ Հայաստան և Վրաստան: Բայց նոր կրօնը չը փոփոխեց քաղաքական դրութիւնը: Վրաստանը դարձեալ Պարսկաստանի հպատակն էր և գտնուում էր նրա կուլտուրայի ազդեցութեան տակ: Պարսկաստանի տեղը բռնեց մահմեդական Արաբիան, որ նոյնպէս նուաճեց բոլոր երկիրները մինչև Կովկասի լեռնաշղթան: Արաբական հարստութիւնը անցնում է Միջին-Ասիայի վայրենի ցեղերին, որոնք պատմութեան ասպարէզ են իջնում իբրև Աստուծու պատիժներ. Չինգիզ-խանի, Լէնկթիմուրի ձիաւոր օրդունքը աւերեցին ամբողջ Անդրկովկասը, բերելով իրանց հետ միմեանց յաջորդող, միմեանց ձեռքից արինահեղ ընդհարումներով իշխանութիւն իւրոյ ցեղերի և զինաստիաների մի ամբողջ քաօս: Այդ քաօսից վերջ ի վերջոյ մնում են երկու թաթարական մեծ բռնապետութիւններ. Թիւրքիան արևմուտքում և Պարսկաստանը՝ արևելքում: Դրանց մէջ կոռւածադիկ են դառնում քրիստոնէայ երկու երկիրները—Վրաստան և Հայաստան. երկուսն էլ դժբաղդ, արնաքամ:

Ահա երկու դրացի ազգերի պատմական ճակատագրի մէջ նմանութեան ինչ ընդհանուր գծեր կան: Բայց շատ դէպքերում էլ տարբերում է հայերի և վրացիների ճակատագիրը:

Ամենից առաջ աշխարհագրական դիրքը: Հայաստանը կանգնած է այն ճանապարհների վրայ, որոնցով անյիշելի ժամանակներից ի վեր ասիական ազգերը դիմում էին արևելքից դէպի Միջերկրական ծովի ափերը. մինչդեռ Վրաստանը ոչ միայն այդ ճանապարհների վրայ չէ, այլ և իր ետևում ունի Կովկասեան ձիւնապատ և անանցանելի լեռնաշղթան: Հայաստանը միշտ կոխկռտուում է անցնող-դարձողների ոտների տակ. դա մի միջնաշխարհ է, ուր կանգ են առնում նուաճող ցեղերը, որոնց հարկաւոր էր ոչ միայն պատերազմական աւար, այլ և բնակութեան տեղ, հայրենիք: Եկողները կոտորում, դուրս էին մղում բնիկներին և այն պատճառով, որ հաստատուեն նրանց հողերի վրայ: Հետևանքը այն եղաւ, որ Հայաստանում չը մնաց միապաղաղ ազգաբնակչութիւն, մինչդեռ Վրաստանը, թէև նոյնպէս աւերւում և արինալուայ էր դառնում, բայց պահպանեց իր ազգաբնակչութեան կենտրոնացումը և մեծ գաղթականութիւններ չը հանեց իր միջից: Բացի դրանից Վրաստանը հարկաւորուած չէր Հայաստանի նման ընդհարումներ ունենալ արևմտեան քաղաքակիրթ աշխարհի հետ: Դեռ քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ Հայաստանը բնւ դարձաւ հռոմէական-պարսկական պատերազմների համար, իսկ Տիգրանի ժամանակ ստիպուած էր լարել իր ոյժերը և ահագին զոհեր տալ Հռոմի դէմ:

սկսուած պատերազմների մէջ, Հոռմին յաջորդեց Բիւզանդիան, որ շարունակեց նրա արեւելեան քաղաքականութիւնը: Քրիստոնեայ Վրաստանը շուտով միացաւ յունական եկեղեցուն. մինչդեռ Հայաստանը, պահպանելով իր եկեղեցական անկախութիւնը, ենթարկուեց Բիւզանդիայի հալածանքներին և երկար ստիպուած էր դիմադրել մի կողմից իսլամի արշաւանքներին, իսկ միւս կողմից յունական օրթօդօքսութեան անողորմ հարուածներին:

Այդ նպաստաւոր հանգամանքներն էլ իրանց մեծ նշանակութիւնն ունէին այն պատմական իրողութեան մէջ, որ վրաց թագաւորութիւնը անընդհատ շարունակուեց մինչև XIX դարի սկիզբը: Եւ սա մի զարմանալի երևոյթ էր: Սակաւակեաց էին, շուտ ոչնչացան հայոց թագաւորութիւնները Շիրակում, Լոռում, Սիւնիքում, Վասպուրականում. ոչնչացան Ռուբինեանները, որոնք անկախութիւն պահպանելու համար հեռացել էին մայր-հայրենիքից և ապաւինել Կիլիկիայի լեռներին. վերջապէս Բիւզանդիայի հազարամեայ գահն էլ կործանուեց, Սեբրիան և Բօլգարիան կորցրին իրանց անկախութիւնը: Ամեն ինչ տեղի տուեց յաղթական իսլամին. նա տիրում էր Դունայ գետից մինչև Նեղոսի միջին ընթացքը, Ադրիական ծովից մինչև Հընդկաստան: Եւ այդ համատարած ովկիանոսի մէջ միայն Վրաստանն էր մի քրիստոնեայ երկիր, որ գէթ անուանական թագաւորութիւն էր պահպանում: Աւելի զարմանալին այն է, որ համարեա ամբողջ հազար տարի միայն մի թագաւորող տոհմ կար Վրաստանում—Բագրատունիների տոհմը:

Վրաց թագաւորութիւնը ունեցել է և իր փայլուն շրջանները: Այսպէս են Դաւիթ Վերանորոգողի, բայց մանաւանդ հըռչակաւոր Թամար թագուհու ժամանակները (XII—XIII դար), երբ Վրաստանը միացած էր, ուժեղ, ոչ միայն աջողութեամբ դիմադրում էր դրսից եկած արշաւանքներին, այլ և ինքը յարձակողական դիրք էր ընդունում և նուաճումներ էր տարածում դէպի հարաւ, արեւելք և արևմուտք: Թամարի ժամանակ էլ ծաղկեց Վրաց գրականութիւնը: Բայց փոքր ի շատ է փայլուն և մեծագործ մօմենտներ մենք կարող ենք գտնել իւրաքանչիւր ազգի պատմութեան մէջ. մինչդեռ մի ազգի ընդհանուր ձակատաղիրը որոշելու համար չը պէտք է վերցնել առանձին-առանձին շրջաններ, այլ պէտք է գումարել պատմական անցեալի տուած միջին թուերը: Այսպէս նայելով Վրաստանին, մենք տեսնում ենք, որ դա էլ, ընդհանրապէս, մի խեղճ ու դժբաղդ երկիր էր, ինչպէս Հայաստանը: Դրսից անեղ հարուածներ և ներսից՝ քայքայում, որ գնալով աւելի և աւելի սաստկանում

է—հա Վրաց ազգի ճակատագիրը՝ Մի և նոյն դժբաղդութիւնը չէր, որ ծանրացած էր և Հայաստանի վրայ, երբ նա ունէր անկախութիւն։

Ամենամեծ դժբախտութիւնը Վրաստանում, ինչպէս և մեզ մօտ, երկրի ֆէօդալական կերպարանքն էր։ Կենտրոնական իշխանութիւնը միշտ թոյլ էր, իսկ բազմաթիւ կիսանկախ մեծ ու փոքր իշխանութիւնները կազմալուծութիւն էին մտցնում պետական մարմնի մէջ իրանց անդադար դիմադրութիւններով կռիւներով և եղբայրասպան խռովութիւններով։ XV դարում ֆէօդալական սիստեմը կատարեալ յաղթանակ է տանում պետական միութեան գաղափարի դէմ։ Կազմում են չորս անկախ թագաւորութիւններ—Իմերէթիա, Կախէթ, Գարթալիսիա և Ախալցխայի աթաբէկութիւնը։ Բացի դրանից երևան են գալիս չորս անկախ իշխանութիւններ—Մինգրելիայի, Գուրիայի, Աբխազիայի և Սվանէթիայի։ Այդ ժամանակից Վրաստանը ստորագրում է իր մահուան դատաւճիռը և սկսում է քարշ տալ մի ողորմելի գոյութիւն, խաղալիք դարձած թիւրքերի և պարսիկների ձեռքին։

Բայց կար Վրաստանում մի սարսափելի դրութիւն էլ, որ յատուկ չէր արեւելեան երկիրներին.—այդտեղ գոյութիւն ունէր հօrsուքիւնը։ Ժողովուրդը երկու դասակարգ էր կազմում—գիւղացի և ազնուական. չը կար երրորդ դասակարգ. վրացին ստորութիւն էր համարում վաճառականութեամբ պարապելը և այդ «ստոր» պարապմունքը թողնուած էր հայերին և հրէաներին, որոնք Վրաստանի սակաւաթիւ քաղաքների աղգաբնակութեան գլխաւոր մասն էին կազմում։ Միջնադարեան ասպետականութիւնը միակ իդէալն էր վրացիների համար. ֆէօդալական ամբողջում ապրում էր ձօրտառէր ազնուականը, իսկ ամբողջ շուրջը բնակութիւն էր հաստատում նրա ստրուկ ժողովուրդը, որ պարտաւոր էր զօրք կազմել նրա համար, իր աշխատանքով ապրեցնել այդ փոքրիկ թագաւորին։ Երկիրը կտրատուած էր այդպէս, ներկայացնում էր մանր անկախութիւնների մի ցանց, որ թոյլ հպատակութիւն էր ցոյց տալիս թագաւորին, համարեա ոչինչ ներքին կապով չէր միացած. ընդհակառակը, իւրաքանչիւր ֆէօդալական ամրոց ունէր իր առանձին շահերը, իր տեղական ձգտումները. կռիւը, որսը ամեն մի ազնուականի գաղափարն էր։ Ժողովուրդը կեղեքւում էր, տգէտ էր, աղքատութեան ծայրին հասած. նա ոչ միայն իր գոյքի տէրը չէր, այլ և ստրուկ էր, այսինքն կազմում էր կալուածատիրոջ սեփականութիւն, նրա շարժական կալը։

Այսպիսի ներքին կազմակերպութիւն ունեցող մի երկիր

ընականաբար պիտի երերուէր և տակն ու վրայ դառնար շարունակ: Շրջապատուած լինելով թշնամի ազգութիւններով (պարսիկներ, թիւրքեր, լէզգիներ), Վրաստանը ծուռուռում էր անդադար, արիւնքաբամ էր լինում: Վրաց ազգը մի նահատակ էր դարերի ընթացքում: Ազնուական դասը, թագաւորող տոհմերը խրուած էին անբարոյականութեան մէջ: Հայրենիքի շահերը մոռացուած էին, ամեն տեղ փառասիրութիւնը, տիրելու տենչանքը սոսկալի ոճիրներ էին գործում, անասելի տանջանքներ պատճառելով թշուառ ժողովրդին: Այդ անբարոյականութեան ամենախայտառակ կերպարանքը այն խոշոր փաստն է, որ չունի իր նմանը պատմութեան մէջ—մահմեդական թագաւորների մի երկար շարք Գարթալինիայում և Կախէթում:

XVI դարի վերջից վրաց թագաւորները, Պարսկաստանի չնորհները վայելելու համար, սկսում են մահմեդականութիւն ընդունել: Միայն այս պայմանով Շահ-Աբաս մեծը համաձայն էր տալ Վրաստանին ինքնավարութիւն: Հաստատուեց մի այսպիսի կարգ. թագաւորը անպատճառ մահմեդական պիտի լինի և նշանակուում է պարսից արքունիքի կողմից. նրա ժառանգը կրթուում է մահմեդական հոգով Սպահանում: Ժողովրդին թոյլ էր տրւում պաշտել իր կրօնը և կառավարուել իր հին օրէնքներով: Այս խղճուկ ինքնավարութեան կարգը պահպանուեց մինչև XVIII դարի առաջին քառորդի վերջը և մի կատարեալ դժբախտութիւն էր Վրաստանի համար:

Մահմեդականացած վրացի թագաւորների *) մէջ կային այնպիսիները, որոնք հաշտ էին ապրում քրիստոնէութեան հետ և առերես էին դաւանում իսլամը: Բայց այդպիսիները շատ անշաւն թիւ էին կազմում. մնացածները իսկական, ֆանատիկոս մուսլիմաններ էին և տանջում ու կեղեքում էին իրանց հպատակներին. եղան այնպիսիները, որոնք քանդեցին եկեղեցիները, աշխատում էին իսլամը հաստատել իրանց հայրենիքում: Բայց այդ փորձերը դեռ մեծ ցաւ չէին: Իսկական դժբախտութիւնը այն անվերջ, արիւնահեղ կոիւններն էին, որ այդ հաւատուրացները մոյջնում էին թշուառ երկրի մէջ: Երկու խղճուկ, զաւառական զահերի շուրջը միշտ խմբուած էին փառամոլ, հայրենիքի շահերի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունեցող թեկնածուներ: Իւրաքանչիւրն աշխատում էր տապալել իր հակառակորդին, նստել նրա տեղը. իւրաքանչիւրը, չունենալով սեփական ոյժ, դիմում էր պարսիկների օգնութեան, խոստումներ էր

*) Նրանք թագաւոր անուն կրում էին Վրաստանում, իսկ պարսիկները նրանց «խան» անունն էին տալիս:

անուամբ, իրան ձևացնում էր ամենամոլոր մուսիլման և պարսկական զօրք էր ստանում՝ իր ազգականների, իր հայրենակիցների գէմ կոռելու համար։ Որդին պարսիկների հետ մտնում էր թագաւորող հօր տունը, կտրում էր նրա գլուխը, սպանում էր իր եղբօրը՝ գահի վրայ գէթ մի քանի ամիս նստելու համար, մինչև որ մի ուրիշը կը գար նրան տապալելու։ Անիրաւութիւնները սահման չունէին. եղբայրը խլում էր եղբօր այրիին, մահմեդական օրէնքով նրա հետ ամուսնանալու նպատակով։ Պարսից արքունիքի սիրտը շահելու համար այդ թագաւորները հաւաքում էին երկրի մէջ եղած գեղեցիկ աղջիկներին ու տղաներին և ընծայ էին ուղարկում պարսկական հարեմները։ Դեռ Հերօդոտի ժամանակ գոյութիւն ունեցող անպատիւ, ամօթալի հարկը կամաւորապէս շարունակում էին այս մուսիլման թղուկ թագաւորները։

Ճիշդ է որ ձուլը գլխիցն է հոտում։ Թագաւորողների անբարոյականութիւնը բարձր, աղնուական դասակարգի համար վարակիչ օրինակ էր։ Իրանց անձական շահերին նուիրուած այդ աղնուականները նոյնպէս ջանք էին թափում պարսիկներին հաճոյանալու և մահմեդականութիւն ընդունելը նրանց համար էլ սովորական էր. այդ միջոցով նրանք տիրանում էին աւելի մեծ իրաւունքների։ Թագաւորին հպատակուելու մասին, ի հարկէ, խօսք լինել էլ չէր կարող։ Եւ երկիրը կառավարողը թագաւորը չէր, այլ պարսից այն զօրաբաժինը, որ մշտապէս ապրում էր Թիֆլիսում։ Նա էր հրամայում, առնում, տալիս։ Երբ մեռնում էր մահմեդական թագաւորը, նրա մարմինը չէին թողնում Վրաստանում, այլ ուղարկում էին Պարսկաստան։ Պարսկական լեզուն և գրականութիւնը տիրում էին վրացիների մէջ, մոռացնել տալով սեփական, մայրենի խօսքն ու գիրը։

XVIII դարի առաջին քառորդի վերջերում օսմանցիները նուաճեցին Վրաստանը։ Երբ Նադիր-Շահը յաղթեց օսմանցիներին և յետ խլեց նրանցից պարսկական բոլոր կալուածքները, վրաց թագաւորութիւնը նորից վերականգնուեց։ Բայց Նադիրը թոյլ տուեց վրաց թագաւորներին դաւանել քրիստոնէական կրօնը։ Կախէթի եւ Քարթալինիայի թագաւորութիւնները նա տուեց Թէյմուրազին և նրա որդի Հերակլին։ Թէյմուրազը չը կարողացաւ իր որդու հետ խաղաղ մնալ և հեռացաւ Ռուսաստան, իսկ Հերակլը միացրեց Կախէթը և Քարթալինիան ու սկսեց թագաւորել երկուսի վրայ։ Դա մի ընդունակ, քաջ մարդ էր և իր անձնական ձիրքերի շնորհիւ կարողացաւ պատուաւոր դիրք ստեղծել Վրաստանի համար։ Եւ յաղթեց պարսիկներին և օսմանցիներին, ընդարձակեց պետութեան սահմանները։ Բայց

այդ հերոսը միանգամայն անկարող էր բժշկել Վրաստանի ներքին վերքերը: Անդադար փողոց ներքին կազմակերպութիւնը, որ տանում էր Վրաստանը դէպի կատարեալ քայքայում, անկարելի եղաւ բարեկարգել. այդ բանը վեր էր Հերակլի ոյժերից: Հերակլը տեսնում էր, որ չը պիտի կարողանայ մի այդպիսի թոյլ, աղքատ, քայքայուող երկրի ոյժերով դիմադրել արտաքին թշնամիների հարուածներին, ուստի մտաւ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ, ստացաւ ռուսաց արքունիքից թագ և ծիրանի: 1783 թուականի դաշնագրութեամբ Ռուսաստանը յանձն էր առնում օգնել վրացիներին իր զօրքերով, իսկ Վրաստանը դառնում է Ռուսաստանի վասսալ, այսինքն նրա գերիշխանութեան ենթակայ:

Բայց քաջ թագաւորը և ուժեղ պետութեան հովանաւորութիւնը չէին կարող ուշացնել այն խորտակումը, որ սկսուել էր վրաց թագաւորութեան մէջ շատ վաղուց: Բաւական էր մի ուժեղ հարուած, և Վրաստանը տակն ու վրայ դարձաւ ու այլ ևս չը կարողացաւ ոտքի կանգնել: Այդ հարուածը Աղա-Մամադ խանի արշաւանքն էր 1795-ին: Հերակլը չը վախեց իրանի սարսափելի Շահից, իբրև քաջ զինուոր, նա գնաց թշնամու ահագին բանակի դէմ: Բայց ինչ ոյժ ունէր: Երկիրը նրան մի բուռը զօրք էր միայն տուել: Թէ ինչքան սոսկալի էր այն ներքին վիշապը, որ քարուքանդ էր անում վրաց երկիրը, ցոյց է տալիս հետեւեալ փաստը: Իմերէթիայի թագաւորը օգնական զօրք էր ուղարկել Հերակլին՝ պարսիկների դէմ կռուելու համար: Բայց այդ զօրքը, դեռ թշնամու երեսը չը տեսած, յետ վերադարձաւ, նախապէս լաւ կողոպտելով թէ թիֆլիսը և թէ այն բոլոր տեղերը, որոնք նրա ճանապարհին էին գտնուում. հազարաւոր անպաշտպան ընտանիքներ այդ զօրքի ձեռքով գերի գնացին: Եւ պատմագիրը *) իրաւունք ունի ասելու թէ իմերէլների այդ օգնութիւնը աւելի օրհասական էր Վրաստանի համար, քան նոյն իսկ պարսից ներքինի Շահի արշաւանքը:

Հերակլի անձնական հերոսութիւնը այլ ևս ոչինչ չէր կարող փրկել: Անպաշտպան մնացած թիֆլիսը մատնուեց պարսկական զազանութիւններին. թագաւորը փախաւ, հազիւ ազատելով իր գլուխը. նրա թագը, ծիրանին, բոլոր գոյքը ընկաւ պարսիկների ձեռքը: Ներքինի Շահը անգլիաբար քանդեց, աւերեց թիֆլիսը և նրա ընակիչներին հազարներով գերի ուղարկեց Պարսկաստան, ուր նրանք վաճառոււմ էին անասունների նման: Վրաստանը չնչաւապաւ էր դարձել իր աւերակների տակ:

*) Дубровинъ, «Географіи ХП», եր. 28.

եւ զարհուրելի աղէտը ոչ ոքին խելքի չը բերեց, չը կարողացաւ միախմբել վրացիներին՝ գոնէ այդ հոգեվարք հայրենիքին սրբութեամբ ծառայելու համար։ Աւերանքին հետեցին, ինչպէս միշտ, սովն ու ժանտախտը։

Գժրախտ ժողովրդի մնացորդները դեռ ողբում էին աւերակների մէջ իրանց սև բախտը, երբ վախճանուեց ծերունի, վշտահար Թագաւորը (1798 թ. յունուարի 11-ին)։ Դրութիւնը աւելի ևս վատացաւ։ Ներքին ցաւերի վրայ աւելացան վրաց ջախջախուած գահին աչք դրածների խռովութիւնները. դրանք վերջնականապէս սպանեցին Վրաստանը։

Հերակլը ամուսնացած էր երեք անգամ։ Օրէնքով նրան պիտի յաջորդէր Գիօրգին, որ ծնուած էր նրա առաջին ամուսնութիւնից։ Բայց Հերակլի երրորդ ամուսինը, Դարեջան Թագուհին, մի եռանդոտ և գործունեայ կին, աշխատում էր որ գահը իր հարազատ որդիներին մնայ։ Այդ պատճառով նա Հերակլին ստորագրել էր տուել մի թուղթ, որով սահմանուած էր գահաժառանգութեան նոր կարգ. Գիօրգիի մահից յետոյ ժառանգ էր հանդիսանում ոչ թէ Գիօրգիի մեծ որդին, այլ Դարեջան Թագուհու մեծ որդին։ Չը նայած այս թղթին, Գիօրգին հեշտութեամբ չը թագաւորեց. Դարեջանը փորձեց իշխանութիւնը իր ձեռքն առնել կամ գոնէ Գիօրգիի հետ հաւասար իրաւունքով թագաւորել։ Այդ փորձը չաջողուեց և Գիօրգին ժառանգեց գահը։

Բայց սա մի շատ դժբախտ թագաւոր էր։ Կառավարելու ոյժ և ընդունակութիւն չուներ, հիւանդոտ էր, կրօնամոլ, չըջապատուած խնարիզներով։ Եթէ Հերակլի պէս զինուոր-թագաւորը իր երկարամեայ թագաւորութեան միջոցին չը կարողացաւ բժշկել իր երկրի ներքին խոցերից և ոչ մէկը, թոյլ Գիօրգին աւելի ևս անկարող պիտի լինէր մի բան ազատել ընդհանուր կործանումից։ Ոչինչ չը կերպարանափոխուեց. նոյն անապատ երկիրը, նոյն հարստահարող ագնուականութիւնը, նոյն անկարգութիւնը։ Այդ պատճառով Գիօրգին մի բան միայն կարողացաւ անել. բանակցութիւններ սկսեց ռուսաց արքունիքի հետ, առաջարկում էր Վրաստանը միացնել Ռուսաստանին, այն պայմանով որ ինքը և իրանից յետոյ իր մեծ որդի Դաւիթը թագաւոր մնան, բայց կառավարեն երկիրը ռուսաց պաշտօնեաների աջակցութեամբ և ղեկավարութեամբ։ Պաւել կայսրը ընդունեց այդ առաջարկութիւնը, թագաժառանգ հաստատեց Դաւիթին. ռուսաց մի զօրագունը, գեներալ Լազարեվի հրամանատարութեամբ, մտաւ Թիֆլիս։ Արտաքին թշնամիներից Վրաստանը այնուհետեւ կարող էր չը վախենալ. բայց Դարեջանը իր որդիներով շարունա-

կում էր դիմադրել Գիօրգիին, զանազան ինտրիգներ էր սարքում, պահանջում էր որ կատարուի Հերակլի կտակը: Սոսովութիւնները սաստկանում էին. երկու հակառակ կուսակցութիւնները գործում էին միմեանց դէմ ամենայն եռանդով:

Իսկ Գիօրգիի հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում էր: 1800 թուի նոյեմբերին արդէն յայտնի էր որ թագաւորը չի ապրի մինչև գարուն: Դեռ կենդանի էր նա, դեռ բանակցութիւնները Պետերբուրգի արքունիքի հետ վերջնական ձև էլ չէին ստացել, բայց զահի թեկնածուները արդէն ոտքի էին կանգնել: Մի կողմից Դարեջանի կուսակցութիւնը հարկադրում էր ժողովրդին հպատակութեան երդում տալ Իւլժն արքայորդուն, միւս կողմից Դաւիթն էր իր թագաւորութեան համար հող պատրաստում: Ո՞վ պէտք է յաղթէր: Ռուսաց կառավարութիւնը, ստանալով տեղեկութիւններ Վրաստանում կատարուող անցքերի մասին, հասկանում էր որ այնտեղ պատրաստուում են արինահնդ ներքին խռովութիւններ: Այս պատճառով էլ, չը սպասելով վրաց պատգամաւորների վերադարձին, որոնք գնացել էին Թիֆլիս ռուսաց պայմանները Գիօրգիին յայտնելու համար, Պաւել կայսրը դեկտեմբերի 18-ին ստորագրեց այն հրովարտակը, որով Վրաստանը դառնում էր Ռուսաստանի մշտնջենաւոր սեփականութիւն: Այդ հրովարտակը ուղարկուեց հիւսիսային Կովկասում եղած ռուս զօրքերի հրամանատար Կնօրքինգին. նրան հրամայուած էր յայտարարել հրովարտակը ժողովրդին: Գիօրգիի մահից յետոյ:

Կայսերական հրովարտակը ստորագրելուց տասն օր յետոյ, դեկտեմբերի 28-ին, վախճանուեց վրաց բազմաշարժար զահի վերջին ներկայացուցիչ Գիօրգի XII: Գնեւրալ Լազարեւիլ սկսեց իր կարգադրութիւններն անել: Գահը թափուր մնաց.—այդպէս էր կամեցել Պաւել կայսրը, թէև Դաւիթը նրա կողմից ճանաչուած էր թագաժառանգ: Հաստատուեց ժամանակաւոր կառավարութիւն, որի անդամն էր Դաւիթը: Եւ ուրիշ բան չէր էլ կարելի անել այն ժամանակուայ հանգամանքների մէջ: Դաւիթի հօբեղրայրները, Դարեջան թագունու հետ, սպառնում էին երկիրը ներքին արեւհնդութիւնների զաշտ զարծնել, եթէ Դաւիթը թագաւոր հրատարակուի: Ու սկսուեց մի յուսահատ պայքար Գիօրգիի թողած ժառանգութեան վրայ: Երկու հակառակ կուսակցութիւնները բռնութիւնների դիմեցին. ժողովրդին հարկադրում էին հպատակութեան երդում տալ այս կամ այն թեկնածուին և դրա համար քանդում, կրակում էին զիւղերը, ծեծում էին մարդկանց: Գնեւրալ Լազարեւիլ հաղիւ էր կարողանում կարգ պահպանել Թիֆլիսում: Մի և նոյն ժամանակ երկու

հակառակ կողմերը միմեանց դէմ զանգատներ էին ուղարկում Պետերբուրգի կառավարութեան. ամեն մէկը աշխատում էր ապացուցանել որ իրան է պատկանում Վրաստանի թագը:

Ահա այդ սպասողական դրութեան մէջ էին ամենքը, երբ, ինչպէս պատմեցինք, փետրուարի 16-ին և 17-ին Թիֆլիսում յայտարարուեց Պաւել կայսրի հրովարտակը. Վրաստանը մրցող կողմերից ոչ մէկին էլ չէր պատկանում. նա անցնում էր Ռուսաստանին: Հրամայուած էր բոլոր արքայորդիներին ճանապարհուել Ռուսաստան, ուր նրանք պիտի ստանային կալուածքներ և թօշակ:

Փետրուարի 28-ին Գիօրգիի մարմինը հանուեց եկեղեցուց և ուղարկուեց Մցխէթ, ուր գերեզմանը սպասում էր Վրաստանի վերջին թագաւորին...

III

Պաւել կայսրի մահից յետոյ Վրաստանում սկսեցին խլրտումներ: Գիօրգին մահուան անկողնի մէջ շատ ճիշտ կերպով հասկանում էր որ Վրաստանի վերջն է, որ նա չէ կարող այլ ևս սեփական, անկախ կեանք ունենալ: Դա իրողութիւն էր, որ հասունացրել էր պատմական երկար անցեալը. թագաւորը, այո, չէր սխալուում: Այդ կործանումից Գիօրգին աշխատում էր փրկել գոնէ իր գահը և իր որդիների սեփականութիւն դարձնել նրան, իսկ մնացած բոլոր բաների մէջ հպատակուել Ռուսաստանին:

Դահի այդ հարցն էր, որ չաջողուեց իրագործել: Եւ վրացիները, Պաւլի մահից յետոյ, աշխատում էին նորից վերականգնել իրանց թագաւորութիւնը: Նրանց պատգամաւորները Պետերբուրգում խնդրում էին, որ արքայորդի Դաւիթը նշանակուի Վրաստանի կառավարիչ՝ թագաւորի տիտղոսով: Ալէքսանդրը անձամբ դէմ էր Վրաստանի միացման. նա և նրա խորհրդականներից շատերը համարում էին այդ բանը բռնութիւն: Յուզմունքները, զգոգնութիւնները Վրաստանում չէին դադարում. մի կողմից Դարեջան թագուհին էր զանգատուում կայսրին թէ Գիօրգին կողոպտել է իր եղբայրների իրաւունքները, միւս կողմից Դաւիթն էր խնդրում որ ճանաչուեն իր թագաւորական իրաւունքները: Ալէքսանդրը չէր կարող բաւարարութիւն տալ երկու կողմերին էլ, ուստի գործը յանձնեց պետական խորհրդին և հարց դրեց. արդեօք Վրաստանի հպատակութիւն ընդունելը չէր լինի մի տեսակ բռնութիւն: Իր անձնական տրամադրութիւնը նա յայտնեց խորհրդին այն մտքով թէ

իր համար շատ զգուշի մի գործ է այդպէս հպատակութիւն ընդունելը, քանի որ անարդար բան է համարում ուրիշի երկիր իւրացնելը:

Պետական խորհուրդը, սակայն, որոշեց որ պէտք է միացնել Վրաստանը: Չորս օրից յետոյ նա, նորից քննելով հարցը, նոյն միտքը յայտնեց: Յոյց տալով թէ ինչ դժբախտութիւնների կարող է մատնուել Վրաստանը, եթէ թողնուի ճակատագրի կամքին, թէ ինչ օգուտներ կարող է քաղել Ռուսաստանը Վրաստանի միացումից, պետական խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում Վրաստան ուղարկել զենեակալ Կնօրրինգին, որպէս զի սա տեղն ու տեղը ուսումնասիրէ իրերի դրութիւնը և իմանայ թէ կարող է Վրաստանը ապրել իբրև անկախ երկիր: Այս պայմանով էլ Ալեքսանդրը տուեց իր համաձայնութիւնը: Հրամայելով Կնօրրինգին գնալ Վրաստան, կայսրը գրեց մի թուղթ, որ շատ լաւ պատկերացնում է այն գաղափարները, որոնցով զեկամարում էր Ռուսաստանի միապետը:

Այդ թղթի մէջ Ալեքսանդրը ասում է որ զահ բարձրանալիս ինքը տեսաւ որ վրաց թագաւորութիւնը արդէն միացուած է Ռուսաստանին և արդէն ամենքը հպատակութեան երդում են տուել: Գործերի այդ դրութեան մէջ, մանաւանդ նկատի ունենալով որ Վրաստանում բաւականաչափ ուսւ զօրքեր կան, կարելի է համարել Ռուսաստանի իշխանութիւնը ապահովապէս հաստատուած այն երկրում: Չէ կարելի թագցնել և այն, որ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից այդ միացումը մեծ օգուտներ ունի և այդ պատճառով ուստաց կառավարութիւնը վաղուց էր մտածում և ցանկանում որ տեղի ունենայ միացումը: «Չափելով այդ դէպքի էութիւնը միայն մեր օգուտների տեսակէտից, մենք չենք կարող չը խոստովանել զրանց ամբողջ ոյժը, բայց երկրաւոր քաղաւորութիւնների օգուտներին՝ յաւիտեան կանոնների մէջ՝ հակադրուած է ուրիշ չափ, որ միակ նեմարիսն է, միակ անխալը—արդարութիւն եւ ընդհանուր ժողովրդական իրաւունքի անձեռնմխելիութիւն: Մեր բոլոր ներքին և արտաքին գործերի մէջ անխախտ հիմք ընդունելով այս ճամարտութիւնը, այժմ էլ, Վրաստանի մասին կարգադրութիւններ անելուց առաջ, մենք ուզում ենք հաստատապէս իմանալ. Առաջիկը—ճիշտ որ այս երկրի ներքին դրութիւնը այնպէս է, որ միայն իր ոյժերով չէ կարող դիմադրել Պարսկաստանի ոսանձութիւններին, ոչ յետ մղել չըջապատող լեւնային ցեղերի արշաւանքները, ոչ էլ հանգցնել ներքին թշնամութիւնները, որոնք սպառնում են պատերազմի փոխուել. ճիշտ է որ թողնել նրան առանձին և անկախ, ճակատագրի կամքին, կը լինէր մի բան, որ

չէ համապատասխանում ոչ այն կայսրութեան մեծութեան, որ հնուց հովանաւորում է նրան, ոչ էլ մեր մեծահոգութեան: Երկրորդ. արդեօք ռուսաց պետութեան հպատակութիւնը հիմնուած էր այն համոզմունքի վրայ թէ դա անհրաժեշտ է հայրենիքի օգուտների համար. և արդեօք բոլոր բարձր դասակարգերը և ժողովուրդը միաձայն են համարել այս վարմունքը փրկութիւն իրանց համար, թէ մի յայտնի տեսակի մարդկանց ազդեցութեան ենթարկուելով, նրանք աւելի երկիւղին և կողմնակի ներշնչումներին զիջեցին, քան այն ճշմարիտ գիտակցութեան՝ թէ այդ է իրանց օգուտը: Այսպիսի ուղիղ, արդարութեան և ճշմարտութեան տեսակէտից միանգամայն անսխալ ընթացք տալով Վրաստանի հարցին, Ալեքսանդրը յանձնարարում էր կնորրինգին մանրամասն և ճիշտ տեղեկութիւններ հաւաքել, դիմելով անմիջական աղբիւրներին և ի նկատի ունենալով որ՝ «Ռուսաստանի համար չէ որ այդ ժողովուրդը միացում է կայսրութեան, այլ յասկապէս նրա, այդ ժողովրդի համար, որ այս բանի մէջ մեծ մեծ մեծ օգուտներ չենք որոնում, այլ միմիայն նրա հանգստութիւնն ու ապահովութիւնը»:

Հաւաքելով այդ տեղեկութիւնները, կնորրինգ պիտի գընար Պետերբուրգ՝ անձամբ կայսրին ղեկուցում ներկայացնելու համար: Մինչև այդ՝ Պետերբուրգում գտնուող վրաց պատգամաւորների բանակցութիւնները պիտի դադարէին:

Հէնց որ կնորրինգ թիֆլիս հասաւ, աղքատորդի Դաւիթը, որ Վրաստանի կառավարիչն էր, գիմեց նրան և ապացուցեց իր ժառանգական իրաւունքները: Իր նամակի մէջ նա գրում էր, թէ իր հայրը «զոհ բերեց իր թագաւորութիւնը» հանգուցեալ Պաւել կայսրին միայն այն նպատակով, որ իր որդին գահի օրինաւոր ժառանգ մնար: Դաւիթը խնդրում էր թոյլ տալ իրան, որ ղեսպանութիւն ուղարկէ Պետերբուրգ՝ իր խնդիրները կայսրին ներկայացնելու համար: Բայց կնորրինգ ոչ միայն մերժեց այդ խնդիրը, այլ և հետագրեց Դաւիթին Վրաստանի կառավարչի պաշտօնից, հիմնուելով այն հանգամանքի վրայ, թէ նա ապօրինութիւններ և բռնութիւններ է գործել, խլել է իր հակառակորդ ազնուականների հողերը և տուել իր կուսակիցներին: Սա աւելի պատրուակ էր քան պատճառ: Բուն պատճառն այն էր, որ կնորրինգը Դարեջան թագուհու ազդեցութեան տակ ընկաւ: Ոչ մի հանգամանք, ոչ մի բարձր շահ չը կարողացաւ և չէր կարող միաբանութիւն և հաշտութիւն հաստատել թագաւորական տան մէջ. փառամոլութիւնը միանգամայն կուրացրել էր երկու հակառակ կուսակցութիւնները և զիջում ոչ ոք չէր անում: Իւրաքանչիւր կողմը սրտանց ուրախ էր

տեսնել վրաստանը առանց թագաւորի, քան թոյլ տաւ, որ հակառակորդը նստէ գահի վրայ:

Այսպէս թէ այնպէս, Դաւիթը, վերաւորուած Կնօրըինգի կողմիւ վարմունքից, հեռացաւ գործերից և ընկաւ մի ծայրայեղութիւնից միւսի մէջ: Առաջ նա իրան ցոյց էր տալիս Ռուսաստանին հոգով և մարմնով նուիրուած, իսկ այժմ դարձաւ ռուսներէ անհաշտ թշնամի: Աշխատում էր խռովութիւններ և յուզմունքներ բարձրացնել ժողովրդի մէջ, նոյն իսկ համոզում էր լէզզիներին և հարեան խաններին յարձակուել վրաստանի վրայ: Հիմա էլ, ի հարկէ, Դարեջանն էր աշխատում ցոյց տալ իրան Ռուսաստանի ամենահաւատարիմ բարեկամ: Բայց գոյութիւն չունեցող գահի վրայ կոռուղ փառասէրները իրանց փոփոխամտութեամբ, շինծու շողոքորթութիւններով և մի կողմից միւսը ընկնելով, աւելի ևս վատացնում էին իրանց գործը:

Գնեւերալ Կնօրըինգ, դասաւորելով ռուսաց զօրքերը վրաստանում այնպէս, որ բոլոր սահմանները ապահովուած լինեն, գնաց Պետերբուրգ: Իր զեկուցման մէջ նա յայտնում էր, որ վրաստանը, եթէ հաշուի չառնուի արքայորդիների և նրանց հաւատարիմ ազնուականների մի մասը, ցանկանում է մտնել Ռուսաստանի անմիջական իշխանութեան տակ: Նա չէ կարող ինքն իրան պաշտպանել, իսկ մշտական խռովութիւնները վերացնում են ամեն կարգ և օրինաւորութիւն:

Պետական խորհուրդը օգոստոսի 8-ին ազմակալից նիստ ունեցաւ: Անդամների մեծ մասը հարկաւոր էր համարում վրաստանի միացումը, իսկ փոքրամասնութիւնը մերժում էր այդ միաբնդ: Ալէքսանդրը վերջապէս, թեքուեց մեծամասնութեան կողմը և նշանակելով գեներալ Կնօրըինգին գլխաւոր հրամանատար վրաստանում, հրամայեց նրան ռուսաց կառավարութիւն մտցնել այնտեղ: Արքայորդի, Դաւիթը մի անգամ էլ փորձեց իր բախտը: Ժողովրդի մէջ սկսեց ստորագրութիւններ հաւաքել տալ՝ իրան թագաւորեցնելու համար: Բայց ապարդիւն:

Վրաստանի միացումը տեղի ունեցաւ պետական խորհրդի ջանքերով: Կնօրըինգ սաստիկ օգնեց նրան իր զեկուցումներով: Թէ ինչպէս էր Ալէքսանդրը վերաբերում այդ գործին, երևում է և նրանից, որ նա թոյլ տուեց Պետերբուրգում աւրոող արքայորդիներին վերադառնալ վրաստան, բայց պետական խորհուրդը, որին յանձնուած էր նրանց ճանապարհածախսի հարցը, վճռեց թէ նրանք պիտի մնան Ռուսաստանում: Վրաց պատգամաւորներից մէկը, իշխան Անդրօնիկով, գրում էր Պետերբուրգից, թէ իրանք, պատգամաւորները, շատ գեղեցիկ կերպով էին կարգադրել հայրենիքի վիճակը, բայց յանկարծ եկաւ Կնօրըինգ

և սկսեց հաւատացնել կայսրին, թէ ժողովուրդը չէ ուզում իր թագաւորն ունենալ: Այնուամենայնիւ, իշխան Անդրօնիկով յոյս էր տալիս իր հայրենակիցներին: Նա յայտնում էր, թէ պատգամաւորները յայտնել են իրանց անհամաձայնութիւնը պետական խորհրդի կայացրած որոշման դէմ և խնդրագիր են մատուցել կայսրին: Եթէ նոր հարց ծագէ, ասում էր Անդրօնիկովը, վրացիները պիտի պատասխանեն, թէ իրանք ունեն Պետերբուրգում իրանց դեսպաններին և արքայորդներին, որոնց հետ ամենքը համաձայն են:

Բայց աւելորդ էր այդ խորհուրդը: «Երկրի ղրութիւնը—ասում է Դուբրովին—այնքան յայտնի և պարզ էր համարւում, որ մեր կառավարութիւնը հարկաւոր չը համարեց որ և է հարց տալ: Կառավարութիւնը Վրաստանի միակ բարեքը և օգուտը համարեց միացնել նրան Ռուսաստանին և ոչնչացնել թագաւորական տան իշխանութիւնը և ինքնակամութիւնը»:

1801 թուականի սեպտեմբերի 12-ին Ալէքսանդր I դիմեց իր նոր հպատակներին մի երկար հրովարտակով, որի մէջ, ի միջի այլոց, ասում էր. «Ոյժեր մեծցնելու, շահի կամ թէ առանց այդ էլ աշխարհի ամենամեծ կայսրութեան սահմանները տարածելու համար չէ, որ մենք մեզ վրայ ենք վերցնում Վրաստանի թագաւորութիւնը կառավարելու լուծը: Միայն արժանապատուութիւնը, միայն պատիւը և մարդկութիւնը դնում են մեզ վրայ սրբազան պարտք, լսելով տանջողների աղաչանքներին, հիմնել, նրանց վշտերը փարատելու համար, Վրաստանում մի կառավարութիւն, որ կարողանար հաստատել արդարութիւն, անձնական և կալուածական ապահովութիւն և տալ ամեն մէկին օրէնքի պաշտպանութիւնը»:

Բայց դրանով էլ ամեն ինչ չէր վերջանում: Վրաստանը խաղաղացնելու և ռուսական մի նահանգ դարձնելու համար զեռ հարկաւոր էր որ զլիսաւոր հրամանատարի պաշտօնով Վրաստան գար իշխան Յիցիանով, վաղուց Ռուսաստանում ապրող մի վրացի իշխան: Առաջին պայմանն էր, որ թագաւորական ընտանիքի բոլոր անդամները, առանց որ և է բացառութեան, հեռացուեն Ռուսաստան, երկիրը խռովութիւնների և խտրիգների պատճառներից ազատելու համար: Այդ գործը զբաղեցրեց Յիցիանովը, յօժարակամ հեռանալ չը ցանկացողների վերաբերմամբ նոյն իսկ ոյժ գործ դնելով:

Վրաստանը այն սահմաններով, որ ունէր Ռուսաստանի իշխանութեան տակ մտնելիս, ներկայացնում էր մի տարածութիւն, որ արեւելքից դէպի արեւմուտք 280 վերստ էր, իսկ հիւ-

սիսից դէպի հարաւ 300 վերստ: Այդ տարածութեան վրայ ապ-
րող ազգաբնակչութեան թիւը մօտ 160,000-ի էր հասնում:

Այդ թուի մի նշանաւոր մասը կազմում էին հայերը: Վրաս-
տանի միացումը միայն վրացիներին համար չունէր նշանակու-
թիւն: Հայերն էլ ունէին իրանց շահերը, նրանք էլ մասնակցե-
լ էին այն ջանքերին, որոնք Անդրկովկասում ոռոս իշխանութիւն
հաստատեցին: Բայց հայերի և Վրաստանում նրանց կատարած
դերի մասին մենք կը խօսենք մի առանձին յօդուածում:

Լ է Օ